

REGIONÁLIS IDENTITÁS ÉS A SAJTÓNYILVÁNOSSÁG

GYÁNI GÁBOR

ABSTRACT

In terms of the relationship between community (local, regional) identity and the press, a good starting point is the historical and sociological concept of public opinion and the nation. The concept of civil public opinion was developed by Jürgen Habermas. According to them, public opinion in the form of the press and other public institutions exercises control over the power of the "intelligent communities" and thereby creates a community (civil society). Benedict Anderson, who expresses national identity with the concept of "imagined community", attributes to the "printing revolution" a key role in the formation of a fictitious, albeit more powerful, community consciousness and feeling. The question is: what role can these media (newspapers, books) play in the creation of non-national but sub- and transnational identity constructions.

As a case study, I examine the press history of Hódmezővásárhely before 1950. The identity-creating efforts of the dailies and the political press were certainly limited. On the other hand, two short-lived literary and scientific journals had a great influence on the spiritual and mental image of the city. We are talking about an early 20th-century magazine called "Jövendő", edited and written in the spirit of bourgeois radicalism, and a monthly magazine called "Puszták Népe" published in the coalition years after the Second World War, the latter of which belonged to the intellectual moon court of the popular movement and the Peasants' Party. These pages individually created a specific local spiritual couleur locale, sometimes with lasting results.

BEVEZETÉS

A közösségi identitás és a polgári közvélemény között fennálló lehetséges összefüggések mibenléte a viszonylag ritkán vizsgált kérdések közé tartozik. Különösen igaz ez akkor, ha a közvélemény formálásában oroszlánszerepet játszó médiumokra, történetileg tekintve elsősorban az írott sajtónak az ebben játszott szerepére gondolunk. Bizonytal adótnak vehető, hogy az utóbbinak van bizonyos befolyása magára a nemzeti identitásra, kevésbé tisztázott viszont, hogy hogy állunk ezzel a szubnacionális, mindenekelőtt a regionális és a lokális identitások összefüggésében. Ez a hiány arra késztet bennünket, hogy esettanulmány keretében megvizsgáljuk, milyen módon hatott vagy hathatott egy adott város imázsának és lokális öntudatának az alakulására a helyi sajtóélet megannyi fejleménye a 19. század végén és a 20. század első felében.

A KÖZVÉLEMÉNY ÉS A „KÉPZELETBELI KÖZÖSSÉG” FOGALMA

Témánk, a közösségi identitás és a sajtó kapcsolata két fontos elméleti premiszával alapozható meg. Az egyiket Jürgen Habermas fiatal kori könyve,¹ a másikat Benedict Anderson nem kevésbé nevezetes opusa fejti ki.² Habermas a politikai funkcióban szerephez jutó nyilvánosság történeti modelljének a megszületését nagyjából a 18. századi Angliában véli felfedezni, amelynek ugyanakkor azonosítja az egyes kontinentális változatait is. Az államhatalmat a nyilvános okoskodás racionális diskurzusa révén kontrolláló és azt ekként befolyásoló polgári nyilvánosság, maga a közvélemény és annak folytonos alak- és szerkezetváltozása – Habermas szerint – legszembetűnőbb módon a sajtótörténet keretében tanulmányozható. A közönség okoskodásából kifejlődő sajtó, amely mintegy meghosszabbította, társadalmilag pedig kitágította a köz ügyeiről folyó nyilvános vitákat, olyan közvetítővé, vagyis médiummá lett az idők során, amely túlnőtt azon, hogy pusztán csak átadja az információt, mert ezáltal hatalmi szerepkörre is szert tett. A magánemberek érintkezésének intézményéből a közönség meghatározott tagjainak, mint magánembereknek azzá az intézményévé lett tehát ilyenformán, melyen, mint kapun keresztül a privilegizált magánérdekek behatolhattak a nyilvánosság szférájába. A nyilvánosság liberális modelljében az okoskodó közönség ezen intézményei ugyanakkor nem tisztán hatalmi szervek, amit kifejez és garantál, hogy rendszerint és törvényszerűen magánkézben vannak. Idővel azonban ez sok tekintetben meg is változik, de ez a kérdés most nem foglalkoztat bennünket. A politikai hatalomnak a nyilvánosság előtti illetén feltárulkozása, neki való kiszolgáltatottsága képezi a polgári (középosztályi) társadalmi tömb csoportidentitásának egyik fundamentumát.

A sajtónak ezúttal felidézett, merőben új keletű politikai funkciójához később hozzáadódott, hogy az időközben kifejeződő nemzeti közösség és nemzetállami intézményi rend szintúgy identitást követelt és teremtett a maga hasznára. Ennek a fejleménynek a megfogalmazásával Anderson „elképzelt közösség” (*imagined community*) fogalma szolgál. Ez a specifikus csoportidentitás a nemzeti közösség szintjén rögzíti a tartozni valahová érzületét és tudatát. Mivel ez az identitás adott makrocsoport vonatkozásában jön létre, amely ez esetben a nemzeti közösséghez való tartozás érzülete és tudata, semmiképp sem fakadhat a face-to-face jellegű személyközi ismeretségből és ismertségből, és nem is érvényesülhet ilyenformán; a nemzeti identitás az a fajta elvont, jóllehet szinte érzéki erővel ható tudatállapot és magatartási minta, amely az ilyen lelki állapotot és racionális tudati konstrukciót megteremtő, azt tápláló intenzív kommunikációs kapcsolatok segítségével keletkezik. Amiben kulcsszerepe van a sajtónak és az ún. nyomtatási forradalomnak, mivel a nyomtatott szövegek – az alfabetizáció elterjedésével, sőt annak egyre általánosabbá válásával – immár mindenkit elér(het)nek, egyszersmind mindenki elérheti azokat. Mint Anderson megjegyzi, a nemzet típusába sorolható elképzelt közösségek „megjelenítéséhez”, egyebek közt, a sajtó kölcsönzi a technikai hátteret.

Nem merülve bele túlzottan a részletekbe, amelyek elolvashatók Anderson idézett munkájában, kétségtelenül megállapítható, hogy a nyomtatási kapitalizmus, benne a sajtóval és persze a regényirodalommal, idővel a vizuális médiumok megannyi formájával, lehetővé tette és teszi mind a mai napig, hogy a mindezeket fogyasztó (olvasó, néző és hallgató) emberek teljesen új módon kezdjenek gondolkodni önmagukról, valamint a szűkebb-tágabb világukról, a hozzá fűződő viszonyukról. Az ismeretlen emberekkel és dolgokkal való azonosulás, amely kizárólag a médiumok közvetítésével valósulhat meg, az így ismerőssé tett másoknak (az idegeneknek) és a másféleségeknek a saját mentális világukba való bekebelezésével jár együtt. Ami, tegyük hozzá, feltételezi és megköveteli az írásos és a vizuális médiumok sűrű és feltétlen befogadását. Ez a mindenkori mentális és technikai feltétele a nemzeti vagy bármilyen más, az elképzelt közösség mintájára megalkotott identitáskonstrukciónak.

Jelen témánk szempontjából elkerülhetetlen viszont a kérdés, hogy a nyomtatott kapitalizmus eme terméke által is gerjesztett csoportidentitások sorában van-e és lehet-e helye a szub- és/vagy a szupranacionális önazonosságtudatnak? Erre a kérdésre nem adható sommás felelet, gondos vizsgálatok kívánnak ahhoz, hogy el lehessen dönteni, miszerint a polgári nyilvánosság médiumai kizárólag a nemzeti identitás keletkezésében játszanak nem lebecsülendő szerepet, vagy a többi hasonló kollektív tudati képződményt is jótékonyan (vagy éppen hátrányosan) befolyásolhatják? Továbbá: milyen feltételek mellett és mekkora eséllyel teremthet

a közvéleményt magát képviselő és artikuláló sajtó, általában a média regionális vagy ennél szűkebb lokális identitást?

Ennek az elvi kérdésnek a közelebbi megvilágítása végett fordulunk az esettanulmány műfajához, hogy kellő bizonyosságot szerezhessünk az eldöntendő kérdésről. Egy ilyen vizsgálatnak a szorosan vett terepe ezúttal a szülővárosom, a Szegedhez közeli Hódmezővásárhely.

RÖVID VÁSÁRHELYI SAJTÓTÖRTÉNET

A 19. század derekán és a kiegyezés körüli években Hódmezővásárhely az egyik legnépesebb vidéki városunk volt. A bennünket vele kapcsolatban leginkább izgató kérdés így szól: mennyiben és hogyan teremtette és formálta ezen a helyen a sajtónylvánosság a lokális, netán a regionális identitást? Mielőtt a kérdés tisztásában elmerülnénk, röviden szólni kell a város sajtóéletének 1945 előtti alakulásáról.³

1869 és 1944 között 58 újság (napilap és folyóirat) jelent meg a városban. A várostörténeti monográfia vonatkozó fejezete szerzőjének megállapítása szerint ez a sajtónylvánosság „megalapozta a várospolitikai fogalmát, a közügyek iránti érdeklődés szokását, megkezdte a közvélemény kialakítását, olvasókat nevelt, az olvasókörökkel, s a szintén a [20.] században megnyíló városi közkönyvtárral együtt a rendszeres olvasás, önképzés meghonosításának fontos eszköze” stb. volt.⁴ Ennek az optimista kicsengésű értékelésnek több minden is ellentmond azonban. Mindezekelőtt az, hogy a szóban forgó 58 orgánumnak csupán a töredéke élt hosszabb ideig, a zömük viszont legfőleg futó esemény volt a város életében: öt újság jelent meg huzamosan, tehát tíz évnél hosszabb ideig (*Vásárhelyi Közlöny*, *Hódmezővásárhely*, *Vásárhely és Vidéke*, *Színházi Újság*, valamint a *Vásárhelyi Reggeli Újság*), további két lap pedig legalább öt éven át látott egyfolytában napvilágot. Ez így már erősen beszűkíti a sajtórepertoárt, különösen, ha azt is hozzátesszük, hogy a dualizmus korában, egészen a századfordulóig, csak *három* tartósan megjelenő lap akadt a városban; 1900 és 1944 között pedig igazából csak egy ilyen sajtótermék jelent meg ott helyben.

A lehetséges és a potenciális olvasóközönség mérete sem jogosít fel bennünket ennek a derűlátó véleménynek az elfogadására: a kiegyezés táján az előfizetők száma egy-kétszáz, legfőleg öt száz körül volt; ennél nem is nyomtak többet a kérdéses újságokból. Elsőként a századforduló két legfontosabb újságja lépte át az ezres példányszámot: a Függetlenségi Párt szócsövének számító *Vásárhely és Vidéke* 2–3 ezres, a csak nagyjából öt és fél éven át megjelenő *Vásárhelyi Híradó*, amely afféle néplap volt, akár még a 4–5 ezres példányszámot is elérte; az utóbbi példányszámot a két háború között monopolhelyzetet élvező napilap, a *Vásárhelyi Reggeli Újság* érte el újra immár a harmincas években. Magyarán: ezek a napi- és időszaki lapok nem

vagy meglehetősen ritkán jutottak el szélesebb olvasó tömegekhez abban városban, ahol a népességszám a kiegyezés táján ötvenezer fő volt, 1910-ben pedig valamivel a hatvanezretet is meghaladta.⁵

Ráadásul a szóban forgó sajtótermékek kezdetben még csak nem is napilapok, hanem hetente egyszer vagy csak néhányszor megjelenő hírlapok voltak: az első napilap majd csupán 1898-ban jelent meg a városban. Általánosságban véve róluk is elmondható, amit Buzinkay Géza a vidéki lapokra nézve általánosságban megállapított, miszerint a helyi kormánypárti lapok politikai cikkei a pesti félhivatalos lapokból vágták össze és csupán az ellenzéki lapok szerkesztésében mutatkozott valamifajta önállóság; ezek színvonala azonban alacsony szinten állt. Ugyanakkor a helyi hírlapok erősen függtek a városvezetéstől, amely meglehetősen csorbította az újságírók autonómiáját. Felmerült továbbá egy komoly identitásprobléma is: a helyi sajtóorgánumok sokkal inkább az országos lapokkal kerültek versenyhelyzetbe az olvasók megnyeréséért folyó vetélkedés során, ami nem arra ösztökölte őket, hogy kiszolgálják a helyi szellemi és politikai igényeket, és ezáltal erősítsék a regionális és lokális identitást.⁶ Mindez saját szűkebb témánk szempontjából némileg deficitnek tünteti fel a helybeli sajtónyilvánosságot. Nincs módunkban tárgyyszerűen ellenőrizni az idézett általános sajtótörténeti megítélést, mivel a hódmezővásárhelyi sajtótörténet-írás eddig még nem elemezte a lapok tartalmát. A dualizmus kori helyi sajtó történetét firtató kutató annyit állapított meg csupán, hogy „a polgári lapok uralkodó tónusa, az időnként közölt szakcikk kivételével [...] legtöbbször a kicsinyes lokálpatriotizmus, a »Hódmező-magyarország«-ban gondolkodó nagyképűség, ami olykor az otrombaságig fokozódik.”⁷ Ez idővel persze változhatott némiképpen.

EGY ORSZÁGOS KISUGÁRZÁSÚ HELYI FOLYÓIRAT

Külön szint képviselt a palettán egy-két irodalmi és társadalomtudományi folyóirat, amelyből – Hódmezővásárhelynél maradva – egyszerre kettő is akadt 1910 és 1950 között. Az első kiadvány címe *A Jövendő*, melyet a századelőn helyben jelentkező kulturális megújulás árama táplált. Az irodalmi és művészeti folyóirat háta mögött ugyanis a Tornyai János és számos további képzőművész, valamint a Kiss Lajos néprajztudós által alapított Hódmezővásárhelyi Irodalmi és Művészeti Társaság szellemi impulzusa rejlett, amely a helyi alkotó értelmiség tágabb körét magához vonzotta. Ettől függetlenül, ugyanakkor velük szoros szellemi szimbiózisban indította útjára 1910-ben egy helyi író és egyben városi tanácsnok, az államtudományi végzettségű Gonda József a már említett havi megjelenésű folyóiratát. Ez a kérészéletű orgánum, amely az alapító-főszerkesztő korai, 1913-as halálával szűnt meg, országosan ismertté váló periodika volt. A Gonda és a mögötte, a körülötte állók

szellemi és politikai orientációjának megfelelően a lap a polgári radikalizmus (a *Huszadik Század* folyóirat és köre), valamint a modernista irodalmi élet (a *Nyugat* folyóirat és köre) vonzáskörében mozgott. Nem véletlenül ápolt Gondos szoros kapcsolatokat Adyval, Jászival és másokkal, akik írtak is a folyóiratba.⁸

S milyen szerepet töltött be vajon az *A Jövendő* a helyi és a regionális identitás formálásában? A dolog furcsa pikantériája, hogy a paraszti és tanyás mezővárosként ismert, így a legkevesbé sem tisztán modern polgári népességével és ethoszával kitűnő Hódmezővásárhely adott otthont ekkoriban egy ilyen, a sajtótörténetben is kellőképpen számontartott fejleménynek. Az 1910. évi februári számmal indult folyóirat 1912 októberében kimúlt, miután a lapot működtető szűk szellemi kör magára maradt vállalkozásával. A nyugatos kulturális értékek helyi megjelenítésére és terjesztésére tett heroikus erőfeszítésük végül elbukott a helyi befogadó közeg ellenállásán, amely meglehetősen könnyen viseltetett a lap iránt, sőt valójában még neheztelt is azért, hogy ilyen pesties szint kívánnak egyes helyi alkotó értelmiségiek megjeleníteni ott, ahol a meglévő kulturális igények és szellemi identitás éppen nem erre tart igényt. Mint Gonda József monográfiája közel hetven évvel ezelőtt megjegyezte: „A Jövendő a különféle módon megnyilvánuló elismerés ellenére lényegében [...] ellenséges területen teljesít őrszolgálatot.”⁹ Hozzátehetjük: az elismerést nem annyira helyben, sokkal inkább Budapestről kapta Gonda és a folyóirata, többek közt Ady Endrétől és még sokan másoktól az akkori modernista szellemi mozgalmak képviselőiben. A helyi identitásnak ez a megújítási kísérlete tehát egyértelműen kudarc történetnek tekinthető, jóllehet az Irodalmi és Művészeti Társaság művészeti és tudományos ténykedése ennek ellenére hozott azért némi változást a város szellemi aurájában: részben a ma Tornyaiaként megnevezett múzeum megalapításával és a később, de mindmáig létező vásárhelyi művészeti élet megalapozásával, és nem utolsósorban a vásárhelyi imázs egy olyan változatának a meggyökereztetésével érte ezt el, amely a „Paraszt Párizs” megnevezésben nyilvánult meg igencsak beszédes módon.

Az utóbbiról tudni kell, hogy Bródy Sándor író nevezte így a várost kifejezetten dehonesztáló módon még 1909-ben egy újságcikkében, amikor a hírhedt vásárhelyi büntettré, a Jáger Mari-féle mérgezőesetű bűnperre utalva ezáltal adott hangot a város romlottságát illető meggyőződésének. Ez egyúttal sajtótörténeti epizód is volt, mivel több helybéli lap – sajtóper útján – elégtételt szeretett volna venni az írón, ami végül elmaradt; egy kolozsvári újságíró viszont ennek kapcsán mégis csak bepereltek. Bródy később sem vonta vissza ezt az általa megalkotott negatív város-imázst, mellyel a helyiek elmaradottságát kívánta kárhozatni.¹⁰

A mélyen sértő kifejezést Ady Endre végül az ellentétébe fordította, amikor az *A Jövendő* egy korai számában, *A két Páris* címen megjelent cikkében így írt: „Hát addig csúfolták ’paraszt Páris’-nak Hódmezővásárhelyt a budapesti skriblerék, hogy

a 'paraszt Páris' hirtelen beszéltetni kezd magáról, mint a magyar intellektuális forradalom új sánchelye. Nem tudok szebbet és jobbat mondani, mint hogy engem lepett meg legkevésbé Hódmezővásárhely ébredése, kulturális nyugtalansága az 'A Jövendő' [...] Tehát: előre a forradalom nevében, melynek székhelye az a Páris, honnan testvéri szeretettel küld üdvözlöt a másik Párisnak – Hódmezővásárhelynek: Ady Endre.”¹¹

A század eleji fejlemények tartós eredményeként jött létre végül a realista alföldi vásárhelyi festőiskola, annak ekkortól datálódó hagyománya, amely utóbb a város etnográfiai imázsára is áterjedt, következésképpen a városra kezdtek úgy tekinteni, mint a paraszti fazekas kézművesipar központjára, valamint az autentikus tanyai-paraszti életforma ikonjára; mindennek a büszke öntudata máig elevenen hat Vásárhelyen.¹²

A kíváncsú kedvező személyi feltételek mellett egy ilyen imázs és identitás felhajtó ereje is kellett ahhoz, hogy a második világháborút követő rövid demokratikus politikai klímában új erőre kapó szellemi élet és alkotóerő megnyilvánulásaként napvilágot láthasson a *Puszták Népe* című negyedévi irodalmi és társadalomtudományi periodika. A nem véletlenül megint csak a Tornyai Társaság égisze alatt, a Tornyai János Múzeum akkori igazgatója, Galyasi Miklós felelős szerkesztői és a helybeli születésű későbbi neves néprajztudós, a jogi néprajz legnagyobb hatású képviselője, Tárkány Szűcs Ernő szerkesztői munkájával működtetett folyóirat a *Válasz* című periodika mellett¹³ a Parasztpárt egyik fontos orgánumává nőtte ki magát. Az *A Jövendő*höz hasonlóan azonban ez a periodika is csak rövid életűnek bizonyult: 1946 szeptemberében jelent meg a folyóirat első, és 1948 szeptemberében az utolsó száma. Éppúgy, mint Gonda lapja, a *Puszták Népe* is országos kitekintésű orgánum volt, amelybe első rangú fővárosi írók és tudósok írtak, miközben különös gonddal viseltetett az Alföld világa és annak problémái iránt. Ezt az *Alföldtudomány* vagy az *Alföldi látóhatár* és hasonló folyóirat-fejezetcímek fejezték ki beszédes módon. A számos más, szintén helyben nyomtatott sajtótermékkel, mint a folyóirat egyik utolsó, az 1948. márciusi számának a hátoldalán is hirdetett *Vásárhely Népe* („demokratikus napilap”), illetve *Független Újság* („a vásárhelyi dolgozó parasztság és kispolgárság érdekeit képviselő és védelmező”) című napilappal együtt a *Puszták Népe* egy régi-új helyi öntudat és imázs fenntartását szolgálta. Persze csak addig, amíg a kommunista párt fel nem számolta a sajtószabadságot.

A *Puszták Népe* egyáltalán nem Illyés Gyula híres szociografikus regényének a témájára rímelt, hiszen Vásárhelyen nem éltek uradalmi cselédek. A címadás sokkal inkább a vásárhelyi tanyavilág emblematisztikus voltát idézte fel, és leginkább a paraszti életforma és gondolkodás átható mezővárosi imázsát sugalmazta az olvasónak. Aligha merő véletlen, hogy a jogi néprajzkutatás is hamar otthonra lelt e lap hasábjain, amit a *Mártély jogélete* című első munkájával jelentkező szerkesztő,

Tárkány Szűcs Ernő személye már önmagában is garantált; Tárkány Szűcs a kolozsvári egyetemi mentorát, Bónis György professzort is meghívta a lapba szerzőnek.¹⁴ Vásárhely és az etnográfiai eredetiség közötti szoros kapcsolat egyébként eredetileg Kiss Lajos tudományos munkásságára vezethető vissza, melynek Tárkány Szűcs Ernő, a lapszerkesztő ekkori vásárhelyi munkálkodása, majd pedig évtizedekkel később Szentí Tibor tanyakutatásainak a hosszú sora ennek a folytatását ígerte. S a művészi alkotómunkában ennek felelt meg a vásárhelyi piktúra szigorúan paraszti tematikája is a hatvanas és a nyolcvanas évtizedekben. Létezett, és létezik e mellett még ma is egy másik hatásos helyi öntudat, amit a csomorkányizmus Németh Lászlótól származó fogalma fejez ki: az író ezt igyekezett megjeleníteni az *Égető Eszter* című regényében.¹⁵ Ez utóbbi forrása azonban nem a sajtóbeli tudatképzés, így nem is kívánunk vele itt behatóbban foglalkozni.

ÖSSZEGZÉS

Az eddigieket summázva nyugodt szívvel kijelenthető, hogy önmagában véve a helyi sajtónyilvánosság nem feltétlenül képes garantálni egy a nemzetitől többé-kevésbé elváló mikroközösségi, egy adott településhez kötött csoportidentitás kialakulását és annak a rögzülését. Nem tagadható ugyanakkor, hogy – a modern kor sajátos körülményei között – a nyilvánosság eme formájának akár csak a részbeni, és kivált annak teljes hiányában vajmi csekély lehetőség adódhatott (volna) a regionális (és a lokális) identitás kialakulására és állandósulására. Ez adja meg az olyasfajta történeti vizsgálódások különösen nagy jelentőségét, amelyek egy ilyen csoporttudat és a sajtónyilvánosság közötti összefüggések feltárására vállalkoznak.

JEGYZETEK

- 1 Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán. Budapest, 1971.
- 2 Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest, 2006.
- 3 Ehhez ld. Kőszegfalvi Ferenc: *Kulturális élet*. In: Szabó Ferenc főszerk.: *Hódmezővásárhely története II. 2. rész. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918*. Hódmezővásárhely, 1993. 786–791.
- 4 Uo. 789.
- 5 Gyáni Gábor: *Hódmezővásárhely társadalma*. In: Szabó Ferenc főszerk.: *Hódmezővásárhely története II. 1. rész. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918*. Hódmezővásárhely, 1993. 222.
- 6 Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016. 241–244.
- 7 Kőszegfalvi Ferenc: *A vásárhelyi sajtó a dualizmus korában*. Juss, 1988. március, 20.
- 8 Mindehhez vö. Sipka Sándor: *Gonda József (1877–1913)*. Hódmezővásárhely, 1955. (Csongrád Megyei Füzetek 16.)
- 9 Uo. 47.

- 10 Varsányi Attila: *Így láttuk mi. A 20. század első felének Hódmezővásárhelye irodalmár vendégei szemével*. Tiszatáj, 2006/10. 80–81.
- 11 Uo. 82.
- 12 Ld. például: Nagy Vera: *A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum néprajzi gyűjteményének története*. Tiszatáj, 2006/10. 117–120.; Nagy Imre: *Hódmezővásárhely képzőművészete Tornyaitól napjainkig*. Hódmezővásárhely, 2008.
- 13 K. Nagy Magda: *A Válasz*. Tanulmány. Budapest, 1963.
- 14 Bónis György: *Népi szemlélet és jogalkotás*. Pusták Népe, 1948, március 15–23. Tárkány Szücs Ernőről, a néprajztudósról ld. Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő, szerk.: *Száz plusz tíz*. Tárkány Szücs Ernő (1921–1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021). Pécsi Tudományegyetem KPVK – BTK NTI, Szekszárd, 2021. Különösen 17–165.
- 15 A reflektált csomorkányizmustudat példája: Szentí Tibor: *Vásárhelyiség, csomorkányizmus*. Tiszatáj, 2006/10. 72–77.